

Το σχολικό βιβλίο στην Ελλάδα και οι ‘πολιτικές των άκρων’

Δημήτρης Χαραλάμπους ■

ΠΕΡΙΔΗΨΗ

Το άρθρο αυτό παρουσιάζει τις τρεις πολιτικές για το σχολικό βιβλίο που ασκήθηκαν στο νεοελληνικό κράτος από την εποχή της συγκρότησής του έως σήμερα. Πρόκειται για την πολιτική του κρατικού μονοπώλου, την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού και την πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού. Επίσης παρουσιάζει τη θεωρητική βάση τής κάθε μίας από αυτές, τους επιδιωκόμενους σκοπούς, τα αρνητικά φαινόμενα που τις συνόδευσαν κατά την εφαρμογή τους, καθώς και τις εκπαιδευτικές και κοινωνικές επιπτώσεις τους. Η διαπίστωση που προκύπτει από αυτή τη διαχρονική εξέταση είναι ότι εντέλει ίσχυσαν στην Ελλάδα ‘πολιτικές των άκρων’, μη εξαιρουμένης και της πολιτικής που εφαρμόζεται από το 1937 έως σήμερα. Αν και η σημερινή πολιτική του ‘ενός και μοναδικού βιβλίου’ θεωρείται ξεπερασμένη, την ίδια στιγμή προκαλεί προβληματισμό η υιοθέτηση πολιτικών που θα ενέπλεκαν περισσότερο την αγορά, καθώς συνεχίζει το νεοελληνικό κράτος να εμφανίζει κραυγαλέες αδυναμίες στην εποπτική-ελεγκτική λειτουργία του.

Εισαγωγικά

Είναι ευρύτερα γνωστό ότι πριν από την απελευθέρωση της Ελλάδας τα λιγοστά σχολεία της εποχής κάλυπταν τις ανάγκες τους σε βιβλία κυρίως με τη χρήση εκκλησιαστικών, όπως η Οκτώηχος και το Ψαλτήρι. Αυτή η διπλή τους χρήση εξηγεί το γεγονός ότι κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας, που τα βιβλία σπάνιζαν, τα δύο προαναφερθέντα «ηρίθμουν απείρους εκδόσεις, ων καταμέτρησις ακριβής ἐστιν ἔργον ουχὶ αὐθρώπινον» (Γεδεών, 1976: 16). Η δημιουργία όμως του ελεύθερου ελληνικού κράτους, η θεσμοθέτηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος από τους Βαυαρούς (1834-1837) και η πύκνωσή του σχολικού δικτύου δημιούργησαν την επιτακτική ανάγκη για τη διαμόρφωση μιας πολιτικής, που θα αντιμετώπιζε με συστηματικό και όχι περιστασιακό τρόπο, το ζήτημα των σχολικών βιβλίων.

Η πολιτική του κρατικού μονοπωλίου

Τη ζητούμενη πολιτική επιχείρησε να εκφράσει το Βασιλικό Διάταγμα του 1836 «περί συστάσεως βιβλιοπωλείου εν τη Βασιλική Τυπογραφία», καθιερώνοντας την πολιτική του κρατικού μονοπωλίου για τα σχολικά βιβλία. Σύμφωνα με το διάταγμα, το ίδιο το κράτος θα αναλάμβανε την αποκλειστική έκδοση και διάθεσή τους μέσω του «Βασιλικού Βιβλιοπωλείου», ενώ τα σχολεία θα ήταν υποχρεωμένα να χρησιμοποιούν αποκλειστικά και μόνο τα κρατικά σχολικά βιβλία. Με τον τρόπο αυτό, όπως υποστηριζόταν, το κράτος θα κατόρθωνε αφενός να επιβάλει μια στοιχειώδη ομοιομορφία «εις την διδασκαλίαν του λαού» και αφετέρου να διασφαλίσει ότι τα βιβλία δεν θα περιέχουν «διδασκαλίας και γνώμας επιβλαβείς ή εις την θρησκείαν ή εις την πολιτείαν ή εις την ηθικήν και πνευματικήν του ανθρώπου ανάπτυξιν και εκπαίδευσιν». Έτσι, τα κρατικά σχολικά βιβλία θα υπηρετούσαν το σκοπό «μιας φρονίμου παιδαγωγίας» (ΦΕΚ 1836: 11).

Η προσπάθεια του κράτους να συστήσει το βασιλικό βιβλιοπωλείο και να ασκήσει μονοπωλιακή πολιτική στον τομέα του σχολικού βιβλίου έφερε στην επιφάνεια και άλλους υπολογίσιμους παράγοντες στο όλο ζήτημα, και πρωτίστως βέβαια, τις ενδιαφερόμενες επαγγελματικές κατηγορίες που οι οικονομικές τους δραστηριότητες συνδέονταν άμεσα με τη βιβλιαγορά: οι εκδότες και οι τυπογράφοι, οι συγγραφείς και οι βιβλιοπώλες προφανώς πλήττονταν από το διάταγμα του 1836 και την πρόθεση του κράτους να καταστεί ο μοναδικός εκδότης και προμηθευτής των σχολικών βιβλίων. Γράφει ο τυπογράφος Γ. Πολυμέρης προς τον υπουργό Παιδείας Ν. Χρυσόγελο: «είτε από την ελεεινήν πολιτικήν του κ. Αρμανσπέργου [...] είτε από την πανουργίαν των επί των εκτυπώσεων της κυβερνήσεως διωρισμένων τότε υπαλλήλων, δεν ηξεύρω πόθεν, εμηχανεύθη παγίς δολία και απατηλή κατά της βιομηχανίας ημών! Γνωρίζετε ότι εσυστήθη διά τα Σχολεία του κράτους Βιβλιοπωλείον υπό το όνομα Βασιλικόν, αποβλέπον κυρίως την καταστροφήν και τον αφανισμόν της βιομηχανίας ημών!» (Πολυμέρης, 1850: 2).

Όπως γίνεται φανερό, σε αυτήν την πρώτη απόπειρα άσκησης μιας επίσημης πολιτικής για τα σχολικά βιβλία σχηματοποιούνται δύο πόλοι, οι οποίοι εκπροσωπούν αποκλίνουσες θέσεις και πολιτικές. Ο πρώτος πόλος είναι το ίδιο το κράτος και η βούλησή του αποτυπώνεται στις προβλέψεις του διατάγματος του 1836: το σχολικό βιβλίο αντιμετωπίζεται ως σημαντικό εργαλείο αγωγής του λαού και ως τέτοιο πρέπει να υπαχθεί ολοκληρωτικά στον κρατικό έλεγχο. Το δεύτερο τον συγκροτούν οι επαγγελματικές ομάδες της βιβλιαγοράς, οι οποίες αντιμετωπίζουν το πεδίο των σχολικών βιβλίων ως προνομιακό χώρο επικερδούς οικονομικής δραστηριότητας του ιδιωτικού παράγοντα.

Το σχολικό βιβλίο, λοιπόν, ήδη από αυτό το πρώιμο στάδιο της κρατικής ζωής, καθίσταται μήλον της έριδος μεταξύ δύο διεκδικητών, οι οποίοι με διαφορετικά κίνητρα και επιχειρήματα καταβάλλονταν προσπάθεια να πείσουν για την ορθότητα του λόγου τους και να επιβάλουν την πολιτική τους. Η δράση, πάντως, που ανέπτυξαν οι ενδιαφερόμενες ομάδες πίεσης φαίνεται να αποτέλεσε και την κύρια αιτία που οδήγησε το 1838 στην κατάργηση

του σχετικού διατάγματος και της πολιτικής που καθιέρωσε. Στην αντιπαράθεση μεταξύ κράτους και ιδιωτικού παράγοντα ο δεύτερος θα επικρατήσει αποφασιστικά, επιβάλλοντας το θεσμικό εκείνο πλαίσιο που τον ευνοούσε περισσότερο.

Η μακρά περίοδος της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού

Με την κατάργηση της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου καθιερώθηκε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (1838-1882) η εντελώς αντίθετη πολιτική, αυτή του ελεύθερου ανταγωνισμού. Η συγκεκριμένη πολιτική βασίστηκε σε μια φιλελεύθερη προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία οι δυνάμεις της αγοράς είναι σε θέση να παραγάγουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Γι' αυτό και υποστηρίζεται ότι ο διαρκής ανταγωνισμός των συντελεστών της σχολικής βιβλιαγοράς θα οδηγήσει σταδιακά στην παραγωγή ικανοποιητικών βιβλίων από άποψη ποσότητας, ποιότητας και κόστους. Βασική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση του ανταγωνιστικού πλαισίου ήταν ο περιορισμός του κρατικού ρόλου και η απόδοση της μεγαλύτερης δυνατής ελευθερίας στα άτομα-ιδιώτες. Σύμφωνα με τις προδιαγραφές αυτής της πολιτικής θα υπήρχε απεριόριστος αριθμός βιβλίων για κάθε μάθημα και οποιοσδήποτε συγγραφέας ή εκδότης καθ' όλη τη διάρκεια του έτους θα μπορούσε να υποβάλει προς έγκριση όσα βιβλία επιθυμούσε. Το κράτος, από την πλευρά του, επιφυλάσσει στον εαυτό του το δικαίωμα της κρίσης των σχολικών βιβλίων μέσω επιτροπών που το ίδιο ορίζει. Όποιο βιβλίο κρινόταν ως κατάλληλο για σχολική χρήση έπαιρνε το χαρακτηρισμό «εγκεκριμένο» και συμπεριλαμβανόταν στο σχετικό κατάλογο που το υπουργείο απέστελλε στην αρχή κάθε σχολικής χρονιάς σε όλα τα σχολεία, για να ενημερωθούν οι εκπαιδευτικοί και να επιλέξουν τα βιβλία που θεωρούσαν ως καταλληλότερα. Κατ' αυτόν τον τρόπο το κράτος εκχωρεί τον τομέα της παραγωγής και διάθεσης σχολικών βιβλίων στον ιδιωτικό παράγοντα, ορίζοντας το γενικότερο πλαίσιο του ανταγωνισμού (Καψάλης-Χαραλάμπους, 2008: 12-27).

Στην πρακτική της εφαρμογή η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού δεν δικαίωσε τους υποστηρικτές της, αφού ο οξύς ανταγωνισμός που παρατηρήθηκε, αντί να λειτουργήσει προς την προσδοκώμενη κατεύθυνση, παρήγαγε πρωτοφανή διαφθορά, ευθέως ανάλογη με την ένταση του ανταγωνισμού. Πιο αναλυτικά:

α) Το κράτος και οι αρμόδιες επιτροπές κρίσης ευνοούν συγκεκριμένους εκδοτικούς οίκους της εποχής. Πολύ πρώιμα (1840) ο τυπογράφος Γ. Πολυμέρης διαμαρτύρεται προς το γραμματέα (=υπουργό) της Παιδείας για τη μεροληψία που παρατηρείται: «αφ' ότου ήρχισε να κινήται οπωσδούν η Τυπογραφία εις την Ελλάδα εθεωρήθη ως ξεχωριστόν τι προνόμιον εις ένα εκ των Τυπογράφων εκ μέρους της Κυβερνήσεως, τον κ. Ανδρέαν Κορομηλάν [...]. Εκατόρθωσε [...] να εισάγη διά των υπαλλήλων της Κυβερνήσεως εις τα Σχολεία ο, τιδήποτε ήθελεν εξέλθει από τα πιεστήριά του με το, *Κατ' έγκρισιν της επί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας [...]*» (Πολυμέρης, 1840: 10-11).

β) Τα μέλη των κριτικών επιτροπών μεταβάλλονται σε κριτές των δικών τους βιβλίων. Για παράδειγμα, το 1841, τα 14 από τα 19 εγκεκριμένα βιβλία του δημοτικού σχολείου ανήκουν στον Ι. Π. Κοκκώνη, πρώτο επιθεωρητή της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και μέλος της αντίστοιχης κριτικής επιτροπής (Τζήκας, 1999: 203-211). Ο τυπογράφος Γ. Πολυμέρης κατηγορεί επίσης τον Αλ. Ρίζο Ραγκαβή ότι, ενώ για δώδεκα χρόνια ήταν μέλος «της επί των διδακτικών βιβλίων εξεταστικής επιτροπής», ταυτόχρονα «εστάθη Συγγραφεύς, Μεταφραστής και Εκδότης πολλών διδακτικών βιβλίων, ευτυχήσας να απολαύῃ τας πρώτας χάριτας της επισήμου εγκρίσεως [...]» (Πολυμέρης, 1855: 7).

γ) Γίνονται συχνές αναφορές σε εκπαιδευτικούς οι οποίοι εμπλέκονται με διάφορους τρόπους σε σκάνδαλα και παραβάσεις των κανονισμών. Κάποιοι από αυτούς χρηματίζονται προκειμένου να επιλέξουν συγκεκριμένα βιβλία από τον κατάλογο των εγκεκριμένων ή ακόμη χρησιμοποιούν, για τον ίδιο λόγο, μη εγκεκριμένα. Άλλοι εκπαιδευτικοί, προφανώς ενταγμένοι σε δίκτυα συναλλαγής (Πυργιωτάκης, 1992: 87-134), υποχρεώνουν τους

μαθητές να αγοράζουν πέραν του ενός βιβλίου για κάθε μάθημα, με αποτέλεσμα να προκαλούνται συχνά κοινωνικές αντιδράσεις.

δ) Εγκεκριμένα σχολικά βιβλία, τα οποία για διάφορους λόγους σημειώνουν εμπορική επιτυχία, εκτυπώνονται από επιτήδειους εκτός συνόρων (κυρίως στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη) και επανακυκλοφορούν πολύ φθηνότερα ως κλεψίτυπα, τόσο στο ελεύθερο κράτος όσο και στις οιθωμανοκρατούμενες περιοχές.

Εκτός από τα παραπάνω φαινόμενα πρέπει να σημειώσουμε δύο ακόμη σοβαρές παρενέργειες της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού:

Α) Η κοινωνικο-πολιτική ιεραρχία της εποχής, διαπεπλεγμένη με ισχυρά πελατειακά δίκτυα, δραστηριοποιείται και ασκεί παντοειδείς πιέσεις προς την κατεύθυνση των εκπαιδευτικών, προκειμένου να επιλέξουν συγκεκριμένα βιβλία αντί άλλων: «διά την εισαγωγήν των βιβλίων διεξήγετο κατ’ έτος μέγας αγών. Εκινητοποιούντο πάντες οι εξασκούντες επιρροήν επί του διδασκάλου». Οι εκπαιδευτικοί, ως αποδέκτες της πίεσης της ιεραρχίας ήσαν εξαιρετικά ευάλωτοι, καθώς οι όροι πρόσληψης, αμοιβής και απόλυτης τους, τους καθιστούσαν άμεσα εξαρτημένους από το καθιερωμένο πελατειακό σύστημα.

Β) Επίσης οι εκπαιδευτικοί, πέρα από τις πιέσεις που δέχονταν για την επιλογή βιβλίων της αρεσκείας των πελατειακών δικτύων, αντιμετώπιζαν και ένα πρόσθετο πρόβλημα. Ο μεγάλος αριθμός βιβλίων που εκδίδονταν για κάθε μάθημα καθιστούσε πρακτικά αδύνατη την εξέταση και τη μεταξύ τους σύγκριση από τους εκπαιδευτικούς της εποχής, ώστε να σχηματίσουν ιδίαν γνώμη και να επιλέξουν το καταλληλότερο.

Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί βάσιμα ότι τα παραπάνω μειονεκτήματα διαβρώνουν με ουσιαστικό τρόπο το προβεβλημένο πλεονέκτημα της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού να επιλέγουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί το καλύτερο κατά την κρίση τους βιβλίο. Όπως αποδείχθηκε στην πράξη το επιχείρημα των υποστηρικτών της είχε περισσότερο θεωρητική παρά πραγματική αξία, αφού από τη μια το πελατειακό σύστημα με την απειλή των κυρώσεων επέβαλλε τη βούλησή του στους εκπαιδευτικούς,

ενώ από την άλλη υπήρχε αντικειμενική αδυναμία να επιλέξουν ανάμεσα στα πολλά το καταλληλότερο βιβλίο. Όσοι εκπαιδευτικοί δεν υπέκυπταν στο δέλεαρ της οικονομικής συναλλαγής, καθώς νομοθετικά δεν ήταν κατοχυρωμένη η εργασία τους, ουσιαστικά επέλεγαν από τον κατάλογο του υπουργείου Παιδείας ό,τι τους υποδεικνύταν από τους διάφορους πολιτευτές ή άλλους παράγοντες που ασκούσαν πάνω τους επιρροή.

Αυτό που αναγνωρίζεται, πάντως, είναι ότι «αι ραδιουργίαι, η μεροληψία, η προσωποληψία, η ιδιοτέλεια και αι δωροδοκίαι επεκύρωνον μέχρι τούδε τα διδακτικά βιβλία». Ακόμη και σε επίσημες εκθέσεις υπουργών Παιδείας εκφράζεται η παραδοχή ότι η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού παρήγαγε οτιδήποτε άλλο εκτός από καλά και φθηνά βιβλία. Το γεγονός ότι το σχολικό βιβλίο αναδείχθηκε σε πεδίο απρόσκοπτης και αθέμιτης οικονομικής δραστηριότητας του ιδιωτικού παράγοντα διαμόρφωσε ένα τέτοιο πλέγμα σχέσεων συμφέροντος, ώστε να ασκούνται διαστρεβλωτικές επιδράσεις σε όλη την πορεία που διένυε από τη συγγραφή μέχρι και την εισαγωγή του στη σχολική τάξη.

Ήδη, από τη δεκαετία του 1850 η κριτική που έχει ασκηθεί είναι εξαντλητική, οι αδυναμίες του θεσμικού πλαισίου έχουν κατά κόρον επισημανθεί και ό,τι απομένει είναι η λήψη μέτρων για την αλλαγή της κατάστασης. Το κράτος σπασμωδικά με ένα διάταγμα το 1856, με ένα νόμο το 1867 και ένα άλλο διάταγμα το 1875, προσπαθεί είτε να περιστείλει ορισμένες από τις συνέπειες αυτής της πολιτικής είτε να διαμορφώσει μια εναλλακτική πολιτική, χωρίς όμως αποτελέσματα.

Η έμπρακτη αναποτελεσματικότητα των κρατικών μέτρων, αλλά ταυτόχρονα και η ωρίμανση της ιδέας για ριζική αλλαγή πολιτικής, επιβεβαιώνονται στην έκθεση που συντάσσει το 1880 ο επιθεωρητής Π. Ι. Παπαναστασίου: «τα διδακτικά βιβλία αφέθησαν εις την όρεξιν του παρατυχόντος και εις την θέλησιν παντός αγραμμάτου τυποκλόπου. Διά τούτο οι μεν δυνάμενοι να παρασκευάσωσι διδακτικά βιβλία απέχουσι ματαίου πόνουν, συρράπτουσι δε μεσαιωνικάς φυλλάδας άνθρωποι απαίδευτοι και αδαέστατοι τυποκλόποι καταστρέφουσι παν καλόν αναφαινόμενον. Διά τούτο ουδέ εν ενί σχολείω ευρίσκει τις τα αυτά βιβλία, αλλά που μεν φυλ-

λάδας απηρχαιωμένας και όλως αχρήστους, που δε εξ αμαθείας στρεβλωθέντα διά της τυποκλοπίας βιβλία και το παν εν κυκεώνι ακατονομάστω. Εάν εις πάντα ταύτα προσθέσωμεν και το βιβλιοκάπηλον των διδασκάλων εκ συμπαιγνίας μετά των τυποκλόπων, έχομεν τότε το της καταστροφής επιστέγασμα» (Παπαναστασίου, 1880: 180).

Τα δεδομένα αυτά οδηγούν την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού σε ένα οριακό σημείο κρίσης. Οι παραδοχές για την αποτυχία της πυκνώνουν και οι προτάσεις για την αντικατάστασή της προσλαμβάνουν χαρακτήρα καθολικού αιτήματος. Νομιμοποιούμενη από αυτήν ακριβώς την κρίση η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη, με το νόμο AMB' / 1882, προχωρά στην κατάργησή της.

Η πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού

Σε αντίθεση με την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού, η νέα πολιτική, θεωρώντας ότι οι γενεσιοναργοί παράγοντες της μη ικανοποιητικής παραγωγής σχολικών βιβλίων, αλλά και της ευρέως διαδεδομένης διαφθοράς, είναι η μετατροπή της σχολικής βιβλιαγοράς σε πεδίο υψηλής κερδοσκοπίας και στρεβλού ανταγωνισμού του ιδιωτικού παράγοντα, επιχειρεί να επιβάλει κανόνες που θα μετρίαζαν την εμπορική-οικονομική αξία του σχολικού βιβλίου και, ως εκ τούτου, και την ένταση του ανταγωνισμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο εκφράζεται η προσδοκία ότι θα «παύση οριστικώς η μέχρι τότε κρατούσα απάσθαλος κατάστασις», θα εξαλειφθεί η διαφθορά και θα παραχθούν κατάλληλα σχολικά βιβλία και σε προσιτές, για τον οικογενειακό προϋπολογισμό, τιμές. Οι φραγμοί που θέτει το κράτος στον ιδιωτικό παράγοντα αντανακλώνται στις βασικές προβλέψεις του νόμου: προκηρύσσεται διαγωνισμός συγγραφής σχολικών βιβλίων κάθε τέσσερα χρόνια και οι κριτικές επιτροπές εγκρίνουν ένα μόνο βιβλίο για κάθε μάθημα, το οποίο ισχύει για μια τετραετία (Καψάλης-Χαραλάμπους, 2008: 29-40).

Όπως ήταν αναμενόμενο, καθώς η πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού απειλούσε να πλήξει καίρια τα ιδιωτικά συμφέροντα τα

οποία νέμονταν επί μισό σχεδόν αιώνα τη σχολική βιβλιαγορά, προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις και την κινητοποίηση των σχετικών επαγγελματικών κατηγοριών. Στη σχετικά σύντομη περίοδο (1882-1895) που επικράτησε η πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού δεν έπαυσαν να προβάλλουν διάφορα επιχειρήματα εκπαιδευτικού-παιδαγωγικού τύπου και να ασκούν κριτική στα αδύνατά της σημεία: «αποκρούμεν το μοναδικόν του βιβλίου. Το έν βιβλίον αναγκάζει τους μαθητάς και τους διδασκάλους να σκέπτωνται πάντες ακριβώς ούτως, όπως εσκέφθη και ειργάσθη είς και μόνος, ο συγγράψας αυτό» (Υπόμνημα, 1894: 10). Αμφισβητείται ακόμη η δυνατότητα των κριτικών επιτροπών να επιλέγουν το ένα και καλύτερο από τα ομοειδή βιβλίο, καθώς «είναι δυνατόν και αυτοί να σφάλλωσιν εξ αγνοίας ή αδυναμίας». Επίσης υποστηρίζουν ότι η τετραετής δεσμευση που επιβάλλει ο νόμος δημιουργεί τις προϋποθέσεις για να παρέχουν τα σχολικά βιβλία στους μαθητές αναχρονιστική γνώση, αφού αφαιρεί κάθε κίνητρο από τους συγγραφείς: «παρακωλύει σπουδαίως την κίνησιν των πνευματικών αγώνων και δεσμεύει επί πολύ τας χείρας των δυναμένων και εφιεμένων συγγράφειν» (Υπόμνημα, 1894: 29).

Με τις παραπάνω απόψεις συντάσσεται και ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος¹, ο οποίος ευθυγραμμίζεται πλήρως με τις κριτικές απόψεις που διατυπώνουν οι επαγγελματίες του χώρου. Οι παρεμβάσεις του για το ζήτημα των σχολικών βιβλίων μπορούν να θεωρηθούν ως σημαντικές από την άποψη ότι ο Σύλλογος συνιστά μια νέα ομάδα ενδιαφέροντος στο σκηνικό του 19ου αιώνα, εκπροσωπώντας τους εκπαιδευτικούς ως ειδήμονες και χρήστες των σχολικών βιβλίων στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία. Τόσο το 1887 όσο και το 1891 ο Σύλλογος πραγματοποιεί ειδικές συνεδριάσεις για το ζήτημα των διδακτικών βιβλίων, οι οποίες καταλήγουν στη σύνταξη σχετικών υπομνημάτων με αποδέκτη τον υπουργό Παιδείας. Στο πρώτο υπόμνημά του (5-3-1887) αναφέρεται ότι τα μέλη του Συλλόγου, αφού μελέτησαν το νόμο και έλαβαν υπόψη τους την εμπειρία από την εφαρμογή του, «έκριναν αυτόν ομοφώνως ἀδικον και επιβλαβέστατον». Ο νόμος, λοιπόν, αφενός είναι ἀδικος γιατί «ισότιμα βιβλία αποκλείονται και επομένως καταδικάζονται εις θάνατον, ενός μόνου λαμβάνοντος το

γέρας» και αφετέρου είναι επιβλαβής, «διότι αποθαρρύνει τους συγγραφείς και επιφέρει την στείρωσην των διδακτικών βιβλίων επί μεγίστη βλάβη των διδασκομένων νέων και επί καθόλου της παιδείας» (Υπομνήματα, 1887: 75).

Ιδιαίτερως καταστροφική κρίνεται η πρόβλεψη του νόμου ότι το μόνο εγκεκριμένο βιβλίο για κάθε μάθημα θα χρησιμοποιείται υποχρεωτικά και αποκλειστικά επί τέσσερα χρόνια. Σύμφωνα με το Σύνδεσμο, στην περίπτωση που η επιλογή του μόνου βιβλίου αποδειχθεί άστοχη «η μεν διάνοια των παίδων και το ήθος αυτών πρέπει επί τέσσαρα έτη να διαστρεβλώται και διαφθείρηται, το δε πνεύμα των λογίων πρέπει επί τετραετίαν να διακόψῃ την ενέργειαν αυτού να υποπέσῃ εις χειμερίαν νάρκην, περιμένον το έαρ της νέας τετραετίας, όπως αφυπνισθή, όπερ και αδικώτατον και επιβλαβέστατον» (Υπομνήματα, 1887: 76). Γι' αυτό και ο Σύλλογος καλεί τον υπουργό να καταργήσει το νόμο ΑΜΒ' «τον καθιερούντα το μονοπάλιον εν τοις διδακτικοίς βιβλίοις, τον ανακόπτοντα την πνευματικήν κίνησιν, τον αδικούντα τους λογίους, τον βλάπτοντα τους μαθητάς, και καθόλου επιφέροντα την νέκρωσιν και την καταστροφήν εν τη εκπαίδευσει» (Υπομνήματα, 1887: 78).

Πάντως και ο νόμος ΑΜΒ'/1882 δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε χωρίς προβλήματα. Για παράδειγμα, οι πελατειακές πολιτικές σχέσεις αξιοποιούνται στο έπακρο για να επιτευχθεί η επιλογή συγκεκριμένων βιβλίων από τις αρμόδιες επιτροπές, αφού τώρα οι ενκαιρίες για εκδότες και συγγραφείς παρουσιάζονται κάθε τρία ή τέσσερα χρόνια. Το αποτέλεσμα ήταν, υπό το βάρος των πιέσεων του κομματισμού, να αίρονται οι προϋποθέσεις αντικειμενικής κρίσης. Έτσι, στην αιτιολογική έκθεση του νόμου ΒΡΑ'/1893 εκφράζεται επισήμως η παραδοχή ότι, «δεν εβραβεύετο πάντως έν των υποβαλλομένων εις τον αγώνα βιβλίον, εξ ου η θύρα των καπηλικών καταχρήσεων έμενε πάλιν αναπεπταμένη [...]. Ούτε οι των κριτών επιτροπαί συνεκροτούντο ευστόχως και λυσιτελώς [...]» (Αιτιολογική, 1893: 168).

Βέβαια, αυτά τα φαινόμενα που παρατηρούνται στο πλαίσιο της πολιτικής του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού, είναι μάλλον περιορι-

σμένα συγκριτικά με όσα είχε γεννήσει η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού. Γι' αυτό και στην ίδια αιτιολογική έκθεση αποτιμάται θετικά «ου μόνον διότι κατέστειλεν τα εκ της επονειδίστου καπηλείας κακά, αλλά και διότι εγέννησεν αξιόλογά τινα διδακτικά βιβλία» (Αιτιολογική, 1893: 168).

Η εναλλαγή των δύο πολιτικών

Κατά την περίοδο 1895-1907, που επικρατεί και πάλι η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού, επανέρχονται με αικόμα μεγαλύτερη ένταση τα φαινόμενα που παρατηρήθηκαν το προηγούμενο διάστημα της εφαρμογής της (1838-1882). Για παράδειγμα, το 1905 υπάρχουν 540 εγκεκριμένα βιβλία για τα δημοτικά και 300 για τα Ελληνικά σχολεία. Την ίδια εποχή υπάρχουν στην Ελλάδα 33 εκδότες σχολικών βιβλίων, ενώ στη Γαλλία μόνο 7 (Η εκπαίδευσις... 1932: 467-8). Αν και η ποσοτική παραγωγή φτάνει σε ασυνήθιστα επίπεδα, δεν μαρτυρείται και ανάλογη ποιοτική βελτίωση. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι και στην περίπτωση που ανάμεσα στα πολλά εμφανίζονται και «τινα ωφέλημα βιβλία», αυτά είναι «ολίγιστα, αποπνιγόμενα δε εν τη σωρείᾳ των ουδενός λόγου αξίων» (Κυριακάτος, 1902: 149/Φιλόδημος, 1900: 161-3). Για άλλη μια φορά, όμως, η κριτική και οι κοινωνικοπολιτικές αντιδράσεις για την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού οξύνονται. Το 1899, για παράδειγμα, στο πολιτικό πρόγραμμα του Γ. Θεοτόκη, αναφέρεται ανάμεσα σε άλλα, ότι ο νόμος του 1895 «αναπετάσας τας θύρας εις την βιβλιοκαπηλίαν του χειρίστουν είδους, έχει εξεγείρει ήδη την δικαίαν αγανάκτησιν των γονέων [...]. Υπό τον κρατούντα νόμον ενεκρίθησαν ασυνειδήτως πάντα σχεδόν τα διδακτικά βιβλία, τα οποία συνέταξεν εν ημίν η ημιμάθεια εν συνδυασμώ προς την αισχροκέρδειαν» (Μεταρρύθμισις και..., 1899: 45). Το 1904, στο πλαίσιο του πρώτου ελληνικού εκπαιδευτικού συνεδρίου, ο αρμόδιος εισηγητής Αντ. Μάτεσης υποστηρίζει ότι «ουδαμού το ζήτημα προσέλαβε τοιαύτας διαστάσεις φλέγοντος σχεδόν πολιτειακού προβλήματος, όπως παρ' ημίν [...]. Δέον προ παντός να τεθή εκποδών ο παράγων της κερδοσκοπίας, ο αναμιγνύ-

μενος μέχρι τούδε εις το ζήτημα και δημιουργών πολυποίκιλον συναλλαγήν, καθ' ης δυσκόλως παλαίει παρ' ημίν η κοινωνία [...]» (Πρώτον ελληνικόν..., 1904: 272).

Προς τα τέλη του 1902 και τις αρχές του 1903, ύστερα από σκέψεις της κυβέρνησης του Θ. Δηλιγάννη να καθιερώσει το μονοπάλιο των σχολικών βιβλίων, το ζήτημα προσλαμβάνει δημοσίως μεγάλες διαστάσεις. Ήσως, το πιο αξιόλογο στοιχείο αυτού του νέου, εκτενούς διαλόγου είναι ότι η γενική δυσφορία κατά της υφιστάμενης πολιτικής τροφοδοτεί όσο ποτέ την ιδέα για την καθιέρωση του κρατικού μονοπωλίου. Αυτό ακριβώς το γεγονός υποχρεώνει τους κύκλους της σχολικής βιβλιαγοράς, προ του επερχόμενου κινδύνου, να αναγνωρίσουν τα προβλήματα που επισώρευσε η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού και να στραφούν προς την πρόταξη μιας ηπιότερης-ενδιάμεσης λύσης.

Αναλυτικότερα, όσοι συμμερίζονται τις σκέψεις της κυβέρνησης για την καθιέρωση του κρατικού μονοπωλίου βρίσκουν την ευκαιρία να εξαπολύσουν εφ' όλης της ύλης ικριτική κατά των επαγγελματικών ομάδων που δραστηριοποιούνται στη βιβλιαγορά. Επανολαμβάνουν ότι δεν πρέπει να παραταθεί η ισχύουσα πολιτική, η οποία καταδικάζει «το πλήθος των γονέων της Ελλάδος εις μεγάλας αφαιμάξεις κατ' έτος προς πλούτισμόν της ομάδος των συρραφέων και βιβλιεκδοτών» ([Δ.], 1903). Τονίζουν ακόμη, ότι εκτός από τις υψηλές τιμές των σχολικών βιβλίων και το περιεχόμενό τους «είναι παν άλλο ή κατάλληλον προς μόρφωσιν των ελληνοπαίδων», γιατί κατά κανόνα δεν υποστηρίζει μια «ευμέθοδον διδασκαλίαν», ενώ ακόμα και τα απλούστερα βιβλία περιέχουν «λέξεις και φράσεις ακατανοήτους εις τους μικρούς μαθητάς» με αποτέλεσμα να ευνοείται η αποστήθιση ([Δ.], 1903). Όπως γράφουν εύστοχα για τον κύκλο της βιβλιαγοράς και τα προϊόντα του: «ενώ αποστραγγίζει του πτωχού οικογενειάρχου τα κέρματα, αποκολοκυνθώνει συγχρόνως τους μικρούς εγκεφάλους των γενεών του Εθνους [...]» (Τα διδακτικά..., 1903).

Δεν παραλείπουν βέβαια, για άλλη μια φορά, να επισημάνουν και τα φαινόμενα διαφθοράς τα οποία συνεχίζει με αμείωτη ένταση να παράγει η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού: «περί την προτίμησιν μεταξύ των

διαφόρων εγκεκριμένων συνάπτονται σθεναροί αγώνες, ότι ισχυροί εκ του κέντρου και ισχυροί άλλοθεν και ισχυροί πλαγιόθεν μετέρχονται εξαναγκασμούς και εκβιάσεις παρά τω προσωπικώ των διδασκόντων όπως προτιμούν εκείνο υπέρ του οποίου ενδιαφέρονται» (Τα διδακτικά..., 1903).

Η μόνη ενδεδειγμένη απάντηση απέναντι στην παρατηρούμενη διαφορά, το δυσβάστακτο οικογενειακό κόστος των βιβλίων και την κακή ποιότητά τους είναι το κρατικό μονοπόλιο. Θεωρούν μάλιστα ως δεδομένο ότι «άπασα η ελληνική κοινωνία η υγής θα επιδοκιμάσῃ νομοσχέδια πατάσσοντα την βιβλιοκαπηλείαν ήτις τελευταίως κατέστη ενδεκάτη πληγή του Φαραώ» ([Ψ.], 1903). Άλλωστε, όπως υποστηρίζουν, το επιχείρημα της ανάγκης συνεχούς ανανέωσης των σχολικών βιβλίων που προβάλλουν οι κύκλοι της βιβλιαγοράς δεν είναι τόσο έγκυρο, καθώς «δεν ενσκήπτει κατ' έτος εις την Ελλάδα τόση πληθώρα σοφίας, ώστε να σπεύδωμεν να την μεταδώσωμεν εις τους μαθητάς» ([Δ.], 1903). Γι' αυτό και οι όποιες παραστάσεις, στις οποίες προβαίνουν οι άμεσα ενδιαφερόμενες επαγγελματικές ομάδες, κρίνονται ανυπόστατες: «όσην αξίαν δύνανται να έχουν τα παράπονα των αμαξηλατών κατά της ιδρύσεως σιδηροδρόμων και τροχιοδρόμων, παρομοίαν έχουν και τα των βιομηχάνων της βιβλιοκαπηλείας, ήτις κατέστη βάρος αφόρητον εν Ελλάδι και πρέπει να λείψη» ([Δ.], 1903).

Οι εκπρόσωποι των επαγγελματικών ομάδων από την άλλη, αρχικά τηρούν μια ‘επιθετική’ στάση απέναντι στη δυσαρέσκεια των γονέων και την αποδίδουν σε ορισμένη νοοτροπία: «μην ακούνετε τους λήρους και τας μεμψιμοιρίας πέντε δέκα δυστρόπων γονέων οίτινες πάνυ προθύμως εις τα καπηλεία, εις ψυχοφθόρα πολλάκις μυθιστορήματα, εις πρέφας και τραταμέντα δαπανώσι δεκάδας και εκατοντάδας δραχμών κατ' έτος, δυσανασχετούσι δε και χαλεπαίνουσι σφόδρα όταν πρόκηται να δαπανήσωσι 10 ή 20 δραχμάς ετησίως προς αγοράν βιβλίων των τέκνων των» (Αποστολόπουλος, 1900: 71).

Όταν όμως ξεκινά η μεγάλη συζήτηση η στάση τους μετατρέπεται σε ‘αμυντική’. Ενώ αντιπροσωπεία των εκδοτών συναντάται με τον πρωθυπουργό Θ. Δηλιγιάννη και «πάντας τους κ.κ. Υπουργούς» (Επιτροπή βιβλιεκδοτών..., 1903 / Το ζήτημα..., 1903) για να τους πείσει να μην καθιε-

ρώσουν την πολιτική του κρατικού μονοπωλίου, αυτό δεν τους εμποδίζει να παραδεχθούν ότι ο νόμος του 1895 επέτρεψε την πολυαριθμία των βιβλίων «και ένεκα της πολυαριθμίας ταύτης δαπανώσιν ίσως πολλά και φωνάζουσι πολύ οι γονείς. Και δεν έχουσιν άδικον» (Υπόμνημα, 1903: 4).

Επίσης, γίνεται προσπάθεια από την πλευρά τους να καταδειχθεί με στοιχεία ότι το περιθώριο κέρδους από τη σχολική βιβλιαγορά, το οποίο αποσκοπεί να εξουδετερώσει η θρυλούμενη επιβολή του κρατικού μονοπωλίου, είναι περιορισμένο και συνεπώς δεν ευσταθούν οι σχετικές αιτιάσεις. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται ότι η δαπάνη που αναλογεί σε κάθε μαθητή δημοτικού σχολείου ανέρχεται κατά μέσο όρο στις 1,40 δρχ., για τα Ελληνικά σχολεία ανέρχεται κατά μέσο όρο στις 10,90 δρχ. και για τα γυμνάσια στις 13,20 δρχ. Σύμφωνα, πάντα, με τους παραπάνω υπολογισμούς, ο συνολικός τζίρος της σχολικής βιβλιαγοράς ανέρχεται κατ' έτος στο ποσό των 543,686 δρχ. (Αποστολόπουλος, 1903: 4)². Βέβαια, αν και το ποσό αυτό είναι μικρότερο από αυτό που υπολογίζουν οι αντιφρονούντες αρθρογράφοι, ίσως περισσότερη σημασία έχει το γεγονός ότι η εκδοτική βιομηχανία τροφοδοτείται κατά τα 7/10 από τα σχολικά βιβλία, ενώ ενδεχόμενη επιβολή του κρατικού μονοπωλίου επαπειλεί να απονεκρώσει το σχετικό κλάδο, ο οποίος απασχολεί περί τις 10.000 εργαζόμενους (Ο κος... 1902). Επιπλέον διατυπώνεται και η άποψη ότι στην περίπτωση που το Εθνικό Τυπογραφείο αναλάβει την έκδοση των σχολικών βιβλίων, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη η διάθεσή τους σε χαμηλότερες τιμές, γιατί και στο δημόσιο τομέα γίνονται «παντοίαι καταχρήσεις» (Το μονοπώλιον..., 1903).

Όπως προαναφέρθηκε οι κύκλοι της βιβλιαγοράς σε αυτήν την αντίξοη συγκυρία δεν αρθρώνουν υποστηρικτικό λόγο για την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού. Αντίθετα, ασκούν κριτική, εκκινώντας όμως από άλλη αφετηρία και μεταθέτοντας από τους ώμους τους τις ευθύνες. Εκφράζεται, λοιπόν, η παραδοχή ότι κατά την περίοδο ισχύος του νόμου ΒΤΓ'/1895 εκδόθηκε απαράδεκτα υψηλός αριθμός βιβλίων με αποτέλεσμα να παρατηρούνται πράγματι φαινόμενα διαφθοράς, εξαιτίας της έντασης του ανταγωνισμού. Μεταξύ άλλων η ευθύνη αποδίδεται σε πολιτικούς και

σε στελέχη του υπουργείου Παιδείας «οίτινες εξ αγνοίας ή εξ ιδιοτελείας εστρέβλωσαν και εξεμεταλλεύ-θησαν τους νόμους του Κράτους επ' αφελεία εαυτών, οικείων, φίλων, συγγενών» (Αποστολόπουλος, 1902: 201), στην κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη που ψήφισε το νόμο και σε όσους χρημάτισαν υπουργοί Παιδείας από το 1895 και εξής και δεν εφάρμοσαν ποτέ τις προβλέψεις του (Το μονοπάλιον, 1903). Επίσης, ευθύνες επιμερίζονται και στους εκπαιδευτικούς. Ενώ ο νόμος προέβλεπε –και μάλιστα επί ποινή παύσεως για τους παραβάτες- ότι «το άπαξ εισαχθέν» βιβλίο δεν αντικαθίσταται κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους «επ' ουδενί λόγῳ», αλλά ούτε και κατά τα επόμενα έτη εάν εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, ο νόμος έμεινε ανεφάρμοστος από τους εκπαιδευτικούς, τους γυμνασιάρχες, τους επιθεωρητές και το υπουργείο: «άρα, πταίουσιν ούτοι σφόδρα» (Αποστολόπουλος, 1903: 3).

Εφόσον, λοιπόν, γίνεται σε γενικές γραμμές αποδεκτό ότι ο μεγάλος αριθμός βιβλίων και ο οξύς ανταγωνισμός για τη διάθεσή τους αποτελούν τις βασικές αιτίες της παρατηρούμενης «ακολασίας», αναζητείται η μέση οδός, η οποία θα εξασφαλίζει στους επαγγελματίες του χώρου ένα λελογισμένο κέρδος, αλλά ταυτόχρονα θα διασφαλίζει και τους πολίτες από τις στρεβλώσεις της σχολικής βιβλιαγοράς (Αποστολόπουλος, 1903 β). Η επιζητούμενη ‘μεσότητα’ παραπέμπει στον ποσοτικό περιορισμό των εκδιδόμενων βιβλίων, αποφεύγοντας ωστόσο με κάθε τρόπο την επιβολή του «πολλαχώς ολεθριωτάτου μονοπωλίου». Η λύση ουσιαστικά που προτείνεται ως «θεραπευτικόν μέσον του κακού τούτου» είναι η πολιτική του πολλαπλού βιβλίου: «τί λοιπόν ποιητέον; Απλούστατα τούτο. Αντί πολλών, να εγκρίνηται έν μόνον βιβλίον κατ' έτος με τριετή θητείαν. Ούτω δε η τε ακολασία του απεριορίστου ορίου καταστέλλεται και η άκρα στενότης του ενός και μόνου βιβλίου διαστέλλεται πως μέχρι τινός, ώστε και ο διδάσκων να έχῃ ποιάν τινα ελευθερίαν περί την εκλογήν τού εις την ιδίαν συνείδησιν και καρδίαν μάλλον αρμόζοντος βιβλίου εκ τριών ομοειδών, όσα δηλαδή θα έχωμεν εν κυκλοφορίᾳ μετά μίαν τριετίαν. Και τοιουτοτρόπως τα πάντα θεραπεύονται ομαλώς [...]» (Υπόμνημα, 1903: 36-7/ Επιστολή, 1902). Άλλωστε και ο ίδιος ο πρωθυπουργός, ύστερα από τη συνάντησή του με τους

εκδότες, φαίνεται να πείθεται ότι η αποτυχία του νόμου του 1895 και «η περί τα βιβλία ακολασία αιτίαν ἔχει την *απειραριθμίαν* αυτών και [...] ότι επομένως άλλα είναι τα θεραπευτικά μέσα, τουτέστιν η περιστολή του αριθμού αυτών εις τρία μόνον, ουχὶ δὲ το μονοπάλιον» (Ο κος... 1902)³.

Γενικά, η εφαρμογή της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού κατά την περίοδο 1895-1907 επιβεβαίωσε και πάλι την εμπειρία της περιόδου 1838-1882, ότι δηλαδή όσο οξύτερος ήταν ο ανταγωνισμός τόσο μεγαλύτερες ήταν οι στρεβλώσεις και η διαφθορά στο σύνολο του συστήματος παραγωγής και διάθεσης των σχολικών βιβλίων.

Όταν επανέρχεται η πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού (1907-1917) εντοπίζονται δύο ριζοσπαστικά σημεία: α) «εις τα δημοτικά σχολεία ουδενός άλλου βιβλίου γίνεται χρήσις, πλὴν του αναγνωστικού», πράγμα που σήμαινε το δραστικό περιορισμό των βιβλίων του δημοτικού σχολείου, β) συρρικνώνται ακόμη περισσότερο τα περιθώρια οικονομικής εκμετάλλευσης των σχολικών βιβλίων, αφού οι συγγραφείς των βιβλίων που εγκρίνονται αποζημιώνονται και «γίνονται εφεξῆς δι’ ὀλὴν τὴν τετραετίαν εν Ελλάδι κτήμα του Δημοσίου» (Νόμος ΓΣΑ', 1907: 221-4).

Οπως γίνεται φανερό από τις προβλέψεις του νόμου το κράτος έχει πλέον ενεργότερη ανάμιξη στο ζήτημα των σχολικών βιβλίων. Ο ρόλος του διευρύνεται αποφασιστικά και υπερβαίνει κατά πολύ τις προδιαγραφές του παρεμβατισμού της περιόδου 1882-1895, ενώ τα μέτρα που λαμβάνει περιορίζουν αισθητά το πεδίο δράσης του ιδιωτικού παράγοντα. Σύμφωνα και με την εισιγητική έκθεση: ο νόμος «δεν θίγει παντάπασι τα παντοία εμπορικά συμφέροντα», αλλά «το δημόσιον, ως είνε δίκαιον, μετέχει θεμιτού τινος κέρδους χάριν της εκπαιδεύσεως διατιθεμένου» (Αιτιολογική, 1907: 119). Στο πλαίσιο αυτών των προβλέψεων εκδόθηκαν το 1910 τα πρώτα κρατικά αναγνωστικά και έκανε την εμφάνισή του το γνωστό ‘βιβλιόσημο’.

Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι η έξαρση της συζήτησης που εντοπίζεται στην αφετηρία του 20ου αιώνα και έχει ως καταληκτικό σημείο την ψήφιση του νόμου του 1907, μάλλον είναι και η τελευταία του είδους.

Τόσο η ισχυροποίηση του κρατικού παρεμβατισμού και ο περιορισμός της δράσης των ιδιωτών όσο και η μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς το ζέον γλωσσικό ζήτημα και το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων, φαίνεται να δημιουργούν τους όρους τόσο για τη σταδιακή εξασθένιση των φαινομένων διαφθοράς όσο και για τη δημιουργία νέων διακυβευμάτων. Στο πλαίσιο αυτό αρχίζουν να διαφοροποιούνται ορισμένα τουλάχιστον χαρακτηριστικά γνωρίσματα των έως τώρα πολιτικών για τα σχολικά βιβλία, ενώ από την πραγματικότητα αυτή δεν εξαιρούνται και οι πολύμορφες αντιπαραθέσεις που τις συνοδεύουν. Από τούδε και στο εξής η γλώσσα και η ιδεολογία των σχολικών βιβλίων θα καταστούν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος.

Οι πολιτικές για τα σχολικά βιβλία και το γλωσσικό ζήτημα

Ο νόμος 1332 (9-5-1918) της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου είναι αξιοσημείωτος για ορισμένες καινοτομίες και για ορισμένες επαναφορές. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η απόφαση για τη δημοτική γλώσσα, η μεταβίβαση της αρμοδιότητας έγκρισης των βιβλίων στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, η πρόβλεψη για τη δυνατότητα ανάθεσης της συγγραφής σε συγγραφική ομάδα και η αμεσότερη σύνδεση των σχολικών βιβλίων με τα αναλυτικά/ωρολόγια προγράμματα, σε βαθμό που α) να αντικαθιστούν — αν και όχι ρητά — τις προκηρύξεις συγγραφής και να λειτουργούν ως οδηγοί για τους ενδιαφερόμενους συγγραφείς, β) η αρνητική ή θετική ανταπόκριση των βιβλίων στα αναλυτικά / ωρολόγια προγράμματα να εκλαμβάνεται ως αποχρών λόγος τόσο για την έγκριση όσο και για την άρση προηγούμενης έγκρισής τους.

Η σημαντικότερη επαναφορά είναι το δικαίωμα υποβολής βιβλίων για έγκριση καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, όπως επίσης και η δυνατότητα έγκρισης απεριόριστου αριθμού σχολικών βιβλίων. Όπως επισημαίνεται, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της φιλελεύθερης πολιτικής συνιστούν «θρίαμβον των συγγραφέων και εκδοτών» (Γεωργούντζος, 1968: 242). Με

άλλα λόγια, η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού επανακάμπτει ως στοιχείο της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής πολιτικής.

Όμως η μεσολάβηση του γλωσσικού ζητήματος δημιουργεί ένα νέο τοπίο για τα σχολικά βιβλία. Το ενδιαφέρον τόσο του φιλελεύθερου όσο και του συντηρητικού ρεύματος μετατοπίζονται από τις πολιτικές για το σχολικό βιβλίο στο ίδιο το βιβλίο, από την οικονομική του διάσταση, στη γλώσσα και τα ιδεολογικά της μηνύματα. Από αυτή την άποψη μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν οι κρίσεις που διατυπώνει η Επιτροπεία του 1921 για τα δεκατρία δημοτικιστικά αναγνωστικά που γράφτηκαν κατά την περίοδο 1917-20. Οι δημοτικιστές, για παράδειγμα, κατηγορούνται από τους αντιπάλους τους όχι μόνο για τη χρήση της γλώσσας του 'χύδην όχλου', αλλά κυρίως για τα ιδεολογικά της μηνύματα: την υπόσκαψη, όπως υποστηρίζουν, της ιδέας της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας, του παραδοσιακού δηλ. αξιακού τριπτύχου, ώστε οι μαθητές να ασπασθούν ευκολότερα «τον μπολσεβικισμόν». Καθώς το γλωσσικό ζήτημα από το 1917 και εξής πολιτικοποιείται πλήρως, η εναλλαγή στην εξουσία φιλελεύθερων και συντηρητικών κυβερνήσεων σήμαινε στην πράξη την αλλαγή και των σχολικών βιβλίων κατά τη δεκαετία του 1920 και '30, όταν επικρατούσαν στην εξουσία ρευστά και αντίπαλα πολιτικά σχήματα (Καψάλης-Χαραλάμπους, 2008: 63-104).

Αξίζει ίσως να αναφερθεί, παρά το γεγονός ότι δεν εφαρμόστηκε στην πράξη, ότι η κυβέρνηση του στρατηγού Θ. Πάγκαλου με το νομοθετικό διάταγμα της 5ης Μαΐου 1926 καινοτομεί ως προς ένα σημείο: προβλέπει την έγκριση δύο αναγνωστικών για κάθε τάξη, εισάγοντας με αυτόν τον τρόπο τη λογική του πολλαπλού βιβλίου, η οποία αποτελεί μια εκδοχή της πολιτικής του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού. Η ίδια μάλιστα λογική βρίσκει τη συνέχειά της την αμέσως επόμενη χρονιά με το νόμο 3438 της οικουμενικής κυβέρνησης. Ο νόμος αυτός προβλέπει ότι δεν μπορούν να εγκριθούν «πλείονα των τεσσάρων αλφαριθμηταρίων και των τριών εξ εκάστου είδους των λοιπών διδακτικών βιβλίων» με την αιτιολογία ότι «όσον μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των εκάστοτε εγκρινομένων διδακτικών βιβλίων, τοσούτον το μέτρον της κρίσεως είναι ευρύτερον και συνεπώς το-

σούτον η αρτιότης αυτών είναι ελλιπεστέρα. Ενώ τουναντίον, αν ο αριθμός των εγκρινομένων βιβλίων είναι μικρός, η κρίσις γίνεται ανστηροτέρα και τα βιβλία εμφανίζονται πληρέστερα» (Αιτιολογική, 1927: 115).

Όμως κατά τη δεκαετία του 1930 φαίνεται να διαμορφώνεται μια ορισμένη συναίνεση των κύριων πολιτικών δυνάμεων για την καθιέρωση ενός ‘συγκρατημένου’ ελεύθερου ανταγωνισμού. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου με το νόμο 5045/1931 και η συντηρητική κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη με το νόμο 5911/1933 τείνουν προς αυτή την πολιτική.

Ο Οργανισμός Έκδοσης Σχολικών Βιβλίων και η επικράτηση της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου

Η ταχύτατη διάδοση των αριστερών ιδεών μετά από τη ρωσική επανάσταση θα δημιουργήσει την ανάγκη του πολιτικο-ιδεολογικού ελέγχου της ελληνικής κοινωνίας. Το σκοπό αυτό ανέλαβε να εκπληρώσει σε μεγάλο βαθμό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Η καθιέρωση της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου των σχολικών βιβλίων με την ίδρυση του Οργανισμού Έκδοσης Σχολικών Βιβλίων το 1937 (Νόμος 952, 1937: 3017-9) —ένα αιώνα δηλαδή μετά από την πρώτη απόπειρα υιοθέτησής της με το διάταγμα του 1836— ήρθε να υπηρετήσει αυτήν ακριβώς την ανάγκη. Άλλωστε, το ενδεχόμενο να τεθεί προγραμματικά το σχολικό βιβλίο στην υπηρεσία των επίσημων προσανατολισμών διαγράφεται καθαρά και στην εισηγητική έκθεση που συνοδεύει το νόμο: «εκ των σπουδαιοτέρων παραγόντων της αγωγής είναι και τα διδακτικά βιβλία, διότι αποτελούν κύριον μέσον δι' ου επιδρά το σχολείον επί του μαθητού και διότι εκφράζουν τας αντιλήψεις του Κράτους περί του σκοπού της αγωγής» (Εισηγητική, 1937: 1956).

Η πρώτη σειρά αναγνωστικών βιβλίων για τη δημοτική εκπαίδευση, που εξέδωσε ο ΟΕΣΒ το 1939, αποτελεί ίσως το πιο ενδεικτικό παράδειγμα στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, όπου παρατηρείται μια τόσο άμεση ένταξη των σχολικών βιβλίων στην υπηρεσία μιας πολιτικής ιδεο-

λογίας και αρχής. Ο νεοπαγής ΟΕΣΒ επιλέγει τη λύση της επανατύπωσης παλαιότερων βιβλίων, επιφέροντας σε αυτά αλλαγές οι οποίες συμπλέουν φανερά με την προπαγάνδα του καθεστώτος. Για παράδειγμα, όλα τα ‘νέα’ αναγνωστικά εικονίζουν στο εξώφυλλό τους ένστολα μέλη της Εθνικής Οργανώσεως Νέων, ενώ το περιεχόμενό τους διανθίζεται με κείμενα για την EON, με κείμενα για την 4η Αυγούστου και τέλος παραθέματα από λόγους του ίδιου του «αρχηγού», δηλαδή του Ι. Μεταξά. Έτσι ο ΟΕΣΒ από την πρώτη του εκδοτική δραστηριότητα αφήνει να διαφανεί ο βαθύτερος λόγος της ίδρυσής του, ο μελλοντικός του ρόλος και ακόμη η σχέση του με την εκάστοτε επίσημη πολιτική εξουσία: ο ΟΕΣΒ πάνω απ’ όλα τείνει να εξελιχθεί σε ένα υπολογίσιμο —και δυνητικά αποτελεσματικό— μηχανισμό πολιτικο-ιδεολογικού ελέγχου (Καγκαλίδου, 1999: 118-126).

Η θεσμοθέτηση του ΟΕΣΒ το 1937 από τη στρατιωτική κυβέρνηση του Ι. Μεταξά ταυτίζεται συνήθως με την οριστική και ολοκληρωτική καθιέρωση του κρατικού μονοπωλίου των σχολικών βιβλίων. Όμως δεν συμβαίνει ακριβώς αυτό, καθώς ο Οργανισμός στην περίοδο που ακολουθεί περιορίζει τη δραστηριότητά του, σε σχέση με τα όσα προέβλεπε ο ίδρυτικός νόμος και αναλαμβάνει την έκδοση όσων βιβλίων ο νόμος του 1931 χαρακτήριζε ως «διδακτικά», δηλαδή τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού και τα βιβλία του γυμνασίου. Ο ίδιος νόμος επιτρέπει τη χρήση βοηθητικών βιβλίων μόνο στην Ε' και Στ' τάξη του δημοτικού. Τα βοηθητικά αυτά βιβλία συγγράφονται ύστερα από σχετική προκήρυξη του υπουργείου, κρίνονται από αρμόδιες υπηρεσίες του (το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο), αλλά εκδίδονται και διατίθενται στην αγορά από τους συγγραφείς ή τους εκδότες με όρους ελεύθερου ανταγωνισμού (δηλαδή απεριόριστος αριθμός βιβλίων για κάθε μάθημα του αναλυτικού προγράμματος, επιλογή του ‘καταλληλότερου’ βιβλίου από το σύλλογο διδασκόντων του κάθε σχολείου, αγορά των βιβλίων από τους μαθητές). Συνεπώς, την ίδια στιγμή που ο ΟΕΣΒ εκδίδει με όρους κρατικού μονοπωλίου τα αναγνωστικά του δημοτικού και τα βιβλία του γυμνασίου, ο ιδιωτικός τομέας αναλαμβάνει με όρους ελεύθερου ανταγωνισμού ένα σχετικά περιορισμένο μερίδιο της σχολικής βιβλιαγοράς, δηλαδή τα βοηθητικά της Ε' και Στ' τάξης του δημοτικού.

Επομένως, δεν ισχύει μία ενιαία πολιτική για τα σχολικά βιβλία, αλλά συνυπάρχουν σαφώς οριοθετημένες ως προς τις σφαίρες δραστηριότητάς τους οι δύο ‘ακραίες’ πολιτικές. Για τα χαρακτηριζόμενα ως διδακτικά βιβλία αρμόδιος είναι ο ΟΕΣΒ (κρατικό μονοπώλιο), ενώ για τα βοηθητικά βιβλία ο ιδιωτικός τομέας (ελεύθερος ανταγωνισμός).

Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι σε εκείνη την — τυπικά περιορισμένη — κατηγορία βιβλίων, για την οποία ισχύει η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού, εμφανίζονται και πάλι ορισμένα αρνητικά φαινόμενα που παραπέμπουν στην ‘κακή παράδοση’ που είχε δημιουργήσει κατά τη μακρά περίοδο της εφαρμογής της στο παρελθόν. Αν και τα φαινόμενα αυτά δεν έχουν το εύρος και τις κοινωνικές συνέπειες του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου, συνεχίζουν ωστόσο να συνοδεύουν αυτή την πολιτική, μετασχηματισμένα, κατά ένα τρόπο, ενώ οι παρεμβάσεις, τις οποίες κατά καιρούς επιχειρεί το υπουργείο είτε με τη μορφή παραινέσεων είτε με τη λήψη μέτρων και την επιβολή κυρώσεων, δεν φαίνεται να αποδεικνύονται ικανές να τα περιστείλουν. Όπως προαναφέρθηκε, η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού ισχύει τυπικά για τα βοηθητικά βιβλία της Ε' και Στ' τάξης, ενώ για τις υπόλοιπες τάξεις του δημοτικού απαγορεύεται ρητώς η χρήση τους. Όμως η πραγματικότητα που επικρατεί στην πράξη, όχι μόνο απέχει από τις νομοθετικές προβλέψεις, αλλά από ορισμένες τουλάχιστον απόψεις εμφανίζεται να είναι και παράδοξη.

Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος παραβιάζεται σε όλη την επικράτεια και παρά τις απαγορεύσεις της προϊσταμένης πολιτικής αρχής χρησιμοποιούνται βοηθητικά βιβλία και στις υπόλοιπες τάξεις του δημοτικού σχολείου, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το μερίδιο του ιδιωτικού παράγοντα και να εξελιχθεί de facto σε κύριο προμηθευτή των βιβλίων της στοιχειώδους εκπαίδευσης (Γεωργούντζος, 1968 β: 238). Τα βιβλία αυτά κυκλοφορούν «σε όλα τα σχολεία του κράτους» με ιδιαιτέρως ευνοϊκούς όρους, αφού ως ‘απαγορευμένα’ δεν υπάγονται σε κανένα κρατικό έλεγχο: είναι ανεξέλεκτα ως προς το περιεχόμενο, την εμφάνιση και την τιμή τους (Καμουλάκου, 1958), ενώ οι επανειλημμένες απαγορεύσεις του υπουργείου για τη χρήση τους δεν φέρνουν κανένα αποτέλεσμα (Διδασκαλικόν Βήμα, 1955: 8· Δι-

δασκαλικόν Βήμα, 1956: 8· Διδασκαλικόν Βήμα, 1957: 8). Έτσι, σε μια περίοδο κατά την οποία οι εμφυλιακές και μετεμφυλιακές πολιτικές συγκυρίες νομιμοποιούν τον ασφυκτικό κρατικό έλεγχο της σχολικής γνώσης, παρατηρείται το αντιφατικό φαινόμενο ένα σημαντικό μέρος της να μετατρέπεται σε επίσημη από τον ιδιωτικό παράγοντα, χωρίς ωστόσο να υπάγεται σε κανένα απολύτως κρατικό έλεγχο.

Πέρα όμως από τους δυνητικούς πολιτικο-ιδεολογικούς 'κινδύνους' της ανεξέλεκτης κυκλοφορίας των βοηθητικών βιβλίων στα δημοτικά σχολεία, δημιουργούνται και πάλι οι προϋποθέσεις για να εμφανιστεί ο ανταγωνισμός και τα αθέμιτα φαινόμενα που κατά κανόνα τον συνόδευαν: επιθεωρητές «συστήνουν εκθύμως» προς τους υφισταμένους τους ορισμένα βιβλία, επηρεάζοντας με τον τρόπο αυτό τις επιλογές από τους συλλόγους διδασκόντων, γραφεία επιθεωρητών λειτουργούν ως κέντρα διοχέτευσης συγκεκριμένων βιβλίων προς τους δασκάλους με αποκοπή του αντιτίμου από τον μηνιαίο τους μισθό (Διδασκαλικόν Βήμα, 1956 β: 4-5)⁴, ενώ τέλος και οι ίδιοι οι δάσκαλοι αναμειγνύονται στην προώθηση και πώληση βοηθητικών βιβλίων στους μαθητές, με αποτέλεσμα το υπουργείο συχνά να επισείει την απειλή επιβολής τιμωριών (Διδασκαλικόν Βήμα, 1948: 8· Διδασκαλικόν Βήμα, 1950: 8).

Παράλληλα, βέβαια, διατυπώνονται από διάφορες κατευθύνσεις αρνητικές κρίσεις για την ποιότητα των βοηθητικών βιβλίων, τα οποία αποτελούν καρπό της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού. Όπως αναφέρει, για παράδειγμα, ο Κ. Καλαντζής το 1952, ενώ το αναγνωστικό «είναι ένα βιβλίον αναγκαστικής μελέτης», στα δημοτικά σχολεία κυκλοφορούν τα βοηθητικά «τα οποία είναι γραμμένα βάσει του παλαιού Αναλυτικού Προγράμματος, άγλωσσα και ανερμάτιστα. Όλα αυτά τα βιβλία είναι του ελεύθερου εμπορίου» (Καλαντζής, 2002: 202). Το 1959 επισημαίνεται ότι τα βιβλία που εκδίδει ο ΟΕΣΒ, παρά τις πολλές τους αδυναμίες, «καταντούν ιδεώδη συγκρινόμενα με τα βοηθητικά βιβλία των δημοτικών», τα οποία απαντώνται σε μια «απίθανη ποικιλία εκδόσεων, αγνώστου ονόματος συγγραφέων, περιεχόμενο που βρίθει λαθών και ασυναρτησιών, κακόγονυστη εκτύπωσις σε φθηνό χαρτί και σ' επίμετρο αρκετά αλμυρές τιμές που αυ-

ξάνουν από χρόνο σε χρόνο κατά την βούλησιν των εκδοτών» (Καμουλάκου, 1958). Επίσης ο Ε. Παπανούτσος, το 1965, δηλώνει ενώπιον της συνέλευσης της ΔΟΕ: «είναι καιρός να απαλλαγούμε απ' αυτή τη ντροπή που λέγεται βοηθητικό βιβλίο του Δημοτικού μας Σχολείου. Δεν θέλω να προσβάλω τους συγγραφείς των [...], δεν θέλω να προσβάλω και κείνους που τα χρησιμοποιούν τα βιβλία αυτά. Αυτά βρήκαμε, αυτά διδάσκουμε. Πρέπει όμως με ευθύνη τα και παρρησία να αναγνωρίσωμε ότι, αν πρόκειται με τα βιβλία αυτά να διδάσκωμε τις Επιστήμες στα παιδιά μας, καλύτερα να λείψη αυτό το αγαθό. Ας λείψη το βιβλίο και ας αφήσουμε το στόμα και το μάτι και το χέρι του δασκάλου να κάνουν ό,τι θέλουν» (Παπανούτσος, 1965: 3).

Το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, τον Οκτώβριο του 1969, αποφασίζει την εισαγωγή των βοηθητικών βιβλίων στη Γ' και Δ' τάξη του δημοτικού σχολείου και έτσι το υπουργείο Παιδείας προχωρά στην προκήρυξη διαγωνισμού συγγραφής των βιβλίων και τη δημοσίευση των σχετικών οδηγιών και προθεσμιών συγγραφής, υποβολής και κρίσης. Όπως υποστηρίζει ο υφυπουργός Παιδείας Ν. Σιώρης, με την προκήρυξη του διαγωνισμού συγγραφής βοηθητικών βιβλίων «αναζωπυρείται ο ατονίσας θεσμός του διαγωνισμού και της αμιλλής των πνευματικών δυνάμεων της χώρας» (Ολοκληρούται..., 1970: 5). Η απόφαση για την εισαγωγή των βοηθητικών βιβλίων στην Γ' και Δ' τάξη του δημοτικού και η ανάληψη της ευθύνης για την έκδοσή τους από τον ΟΕΔΒ⁵ ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο την πολιτική του κρατικού μονοπωλίου εις βάρος τής — έτσι και αλλιώς ‘ημιπαράνομης’ — δραστηριότητας του ιδιωτικού τομέα (Χριστιάς, 1972: 136).

Με την έναρξη της μεταπολίτευσης το ελληνικό σχολικό βιβλίο είναι πλέον ταυτόσημο από κάθε άποψη με τον ΟΕΔΒ: η πορεία ολοκλήρωσης του απόλυτου κρατικού μονοπωλίου έχει συντελεστεί, ενώ ο ιδιωτικός παράγοντας, στο βαθμό που εκπροσωπούσε την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού, έχει εκτοπιστεί πλήρως. Με τον αποκλεισμό του ιδιωτικού παράγοντα από το επίσημο σχολικό βιβλίο, λήγει και η παρουσία του «βοηθητικού βιβλίου», όπως αυτό πρωτοκαθιερώθηκε με το νόμο του 1907 και επικράτησε για μεγάλο διάστημα του 20ου αιώνα.

Η νέα συζήτηση και η αμφισβήτηση της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου

Ενώ το διάταγμα του 1836 το οποίο επιχείρησε να επιβάλει την πολιτική του κρατικού μονοπωλίου υπήρξε εξαιρετικά βραχύβιο, έναν αιώνα αργότερα ο νόμος του 1937 θα την επιβάλει εκ νέου και θα αποδειχθεί αυτήν τη φορά όχι μόνο ως η μακροβιότερη πολιτική, αλλά και χωρίς διακοπή ή σοβαρή αμφισβήτηση από το 1937 έως σήμερα. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι παρά την ποικιλία των πολιτικών σχημάτων που κυβέρνησαν τη χώρα από τότε έως σήμερα, η πολιτική του κρατικού μονοπωλίου αποδείχθηκε ανθεκτική και παρέμεινε αλώβητη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ασυνήθιστη μακροβιότητά της ενισχύθηκε από τις ανώμαλες συνθήκες που γνώρισε η χώρα από την εποχή του εμφυλίου πολέμου και εξής, είτε ως αποτέλεσμα των εσωτερικών πολιτικο-ιδεολογικών αντιθέσεων και περιπτειών (Μποντίλα, 2003)⁶, είτε ως αποτέλεσμα του παγκόσμιου διπολικού σκηνικού. Με άλλα λόγια, η ιστορική συγκυρία δεν ακύρωσε τους λόγους που ώθησαν το καθεστώς της 4ης Ανγούστου στη δημιουργία του ΟΕΣΒ: ο ιδεολογικός έλεγχος του σχολικού βιβλίου εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό κριτήριο στην άσκηση της επίσημης πολιτικής.

Την ακινησία που επικράτησε από το 1937 τάραξε, το 1989, το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας και κατά την περίοδο 1990-93 η κυβέρνησή της. Επιχειρώντας να υιοθετήσει τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές της εποχής το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας βάλλει κατά του 'ξεχασμένου' για μισό σχεδόν αιώνα καθεστώτος του κρατικού μονοπωλίου: «καταργείται το ιδεολογικό και πνευματικό μονοπώλιο των μοναδικού βιβλίου ανά μάθημα και κατοχυρώνεται η ελεύθερη επιλογή». Όποιος επιθυμεί μπορεί να συγγράψει διδακτικό βιβλίο, με βάση το αναλυτικό πρόγραμμα ανά μάθημα και τάξη. Άλλα για να κυκλοφορήσει στα σχολεία ένα βιβλίο (ελληνικό πρωτότυπο ή μετάφραση ξένου πρωτότυπου), πρέπει να εγκριθεί από το Ινστιτούτο Μελετών Παιδείας» (Νέα Δημοκρατία, 1989: 17).

Η γενικόλογη προγραμματική θέση του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας αποκτά, έως ένα βαθμό, συγκεκριμένο περιεχόμενο με την επεξεργα-

σία της από την «Επιτροπή των Ειδικών» (1990) που συγκρότησε το κυβερνών πια κόμμα. Η πρόταση της «Επιτροπής των Ειδικών», από τη μια αμφισβήτησε ευθέως το θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου, όπως αυτό καθιερώθηκε αδιατάρακτα από το 1937 και, από την άλλη, συνιστά ανεπιφύλακτα την αντικατάστασή του με την πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού: «για κάθε διδασκόμενο μάθημα στην εκπαίδευση υπάρχει σήμερα μόνο ένα διδακτικό βιβλίο —‘το επίσημο βιβλίο του κράτους’ — που εκδίδεται από τον ΟΕΔΒ. Αυτό οδηγεί σε μια μονοπώληση της σκέψης, σε μια μονότροπη, συχνά, παρουσίαση της γνώσης και, οπωσδήποτε, στην παραγωγή χαμηλής ποιότητας σχολικών βιβλίων. Η επιτροπή πιστεύει ότι η κατάσταση αυτή θα βελτιωθεί σημαντικά, αν υπάρξει μελλοντικά η δυνατότητα το διδακτικό βιβλίο να επιλέγεται κάθε φορά μεταξύ πολλών βιβλίων, που θα έχουν γραφεί και εκδοθεί από ιδιωτικούς φορείς και θα παρουσιάζουν, λόγω του συναγωνισμού και των διατιθέμενων μέσων, υψηλή ποιότητα σε όλους τους τομείς [...]» (Εθνικός διάλογος..., 1990: 27).

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η επιτροπή θεμελιώνει την πρότασή της στα ίδια ακριβώς επιχειρήματα που προέβαλλαν οι οπαδοί της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού κατά το 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα. Είναι όμως εξίσου αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, ενώ επαναλαμβάνεται τόσο πιστά η σχετική επιχειρηματολογία, η επιτροπή δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη της και τη συσσωρευμένη εμπειρία που προέκυψε από τη μακρόχρονη εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής στη χώρα μας. Με άλλα λόγια, προτάθηκε μια πολιτική, η οποία, εάν γινόταν δεκτή, λαμβανομένης υπόψη και της έκδηλης αδυναμίας και αναποτελεσματικότητας των κρατικών ελεγκτικών μηχανισμών, ενδεχομένως να επανέφερε αντιλήψεις και φαινόμενα που καταγράφονται στην ιστορία μας χωρίς ιδιαίτερη προσφορά θετικών αποτελεσμάτων.

Ας σημειωθεί όμως ότι οι προτάσεις του υπουργείου Παιδείας για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση που ακολούθησαν (1992) — με παραπήμενο ήδη τον Β. Κοντογιαννόπουλο και νέο υπουργό τον Γ. Σουφλιά — αποστασιοποιούνται από τη λύση του ακραιφνούς ελεύθερου αν-

ταγωνισμού και προωθούν την «πολιτική του πολλαπλού βιβλίου», όπως αποκαλείται. Την πολιτική αυτή νιοθετεί και η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ενσωματώνοντάς την στον Ν. 2525/1997⁷.

Από τη στιγμή που και τα δύο κόμματα εξουσίας διατύπωσαν την πρόθεσή τους να υπερβούν την πολιτική του ενός και μοναδικού βιβλίου για κάθε μάθημα, προκρίνοντας την πολιτική του πολλαπλού βιβλίου, διαπιστώθηκε στην πράξη ότι το ουσιαστικό πρόβλημα δεν ήταν τόσο η θεωρητική αποδοχή ή η επίσημη θέσμιση της, όσο η υλοποίησή της. Είναι χαρακτηριστικό – και αποδίδει το μέγεθος του εγχειρήματος άλλαγής πολιτικής – ότι από το ίδιο το ΥΠΕΠΘ υπολογίζεται ότι με βάση το Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών «η ανάγκη για συνολική αναθεώρηση δύλων των βιβλίων της Πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, καθορίζει το συνολικό στόχο σε περίπου 260 βιβλία. Αν ληφθεί υπόψη ότι η εφαρμογή της πολιτικής του πολλαπλού βιβλίου απαιτεί τουλάχιστον τρία βιβλία για κάθε τύπο βασικού βιβλίου, το σύνολο ανέρχεται σε 780 βιβλία» (ΥΠΕΠΘ, 1998: 14).

Πάντως, αν και δεν υλοποιήθηκε η πρόβλεψη του νόμου για το πολλαπλό βιβλίο, το ευρωπαϊκό πλαίσιο και οι πραγματικότητες που το συνθέτουν έχουν ήδη επιδράσει αποφασιστικά και ποικιλότροπα στον κύκλο παραγωγής των σχολικών βιβλίων. Κατά την περίοδο 1997-2007 οι γενναιόδωρες ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις συνοδεύτηκαν και από την επιβολή ορισμένων ευρωπαϊκών κανόνων που άλλαξαν κάποιες παγιωμένες 'εθνικές' συνήθειες και πρακτικές των τελευταίων δεκαετιών, ακόμη και με την απειλή παραπομπής της χώρας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Ενδεικτικά, αντί των αναθέσεων, τώρα προκηρύσσονται διαγωνισμοί συγγραφής και αντί της απόλυτης κυριαρχίας του κράτους, οι ιδιωτικοί εκδοτικοί οίκοι, ύστερα από μεγάλο διάστημα αποχής, επανακάμπτουν και εμπλέκονται στη διαδικασία συγγραφής και έκδοσης σχολικών βιβλίων.

Επιλογικά

Ανασκοπώντας τη διαδρομή των πολιτικών για το σχολικό βιβλίο στο νεοελληνικό κράτος διαπιστώνουμε ότι κυριάρχησαν οι ‘πολιτικές των άκρων’. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού (1882-1895 και 1907-1917), η οποία, όμως, όπως εφαρμόστηκε, βρισκόταν πολύ κοντά στη λογική της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου. Έτσι θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι πολιτικές του νεοελληνικού κράτους που δοκιμάστηκαν στην πράξη, κινήθηκαν ανάμεσα στον ελεύθερο ανταγωνισμό και το κρατικό μονοπώλιο.

Η πολιτική του πολλαπλού βιβλίου και η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού είναι οι καθιερωμένες πολιτικές στον ευρωπαϊκό χώρο (Δούκας, 2005), αλλά και στις γειτονικές μας χώρες (Μαυρογένη, 2005· Τσιανάκας, 2007· Psifidou, 2007). Παρόλα αυτά η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική φαίνεται να βρίσκεται ενώπιον μιας διλημματικής κατάστασης σε ό,τι αφορά την πολιτική που πρέπει να ακολουθηθεί για τα σχολικά βιβλία. Από τη μια ο ‘μονόλογος’ του ενός και μοναδικού βιβλίου — καρπός της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου — είναι περισσότερο από προφανές ότι έκλεισε το βιολογικό του κύκλο μέσα στην ανοικτότητα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Από την άλλη, η πλούσια αρνητική εμπειρία που συσσωρεύτηκε κατά τη εφαρμογή της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού στο παρελθόν — και οι εγγενείς αδυναμίες που εξακολουθούν να κατατρύχουν τη λειτουργία του ελληνικού κράτους — δημιουργούν μεγάλη και δικαιολογημένη περίσκεψη για τις πιθανότητες επιτυχίας που μπορεί να έχει η καθιέρωση μιας πολιτικής για τα σχολικά βιβλία πέραν του κρατικού μονοπωλίου, εάν και όταν βέβαια ληφθεί σε πολιτικό επίπεδο μια τέτοια απόφαση. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη όλες τις πραγματικότητες που πλαισιώνουν την κρατική και κοινωνική μας λειτουργία, καθώς και τη μακρά ιστορική εμπειρία, το ζητούμενο σήμερα δεν μπορεί να είναι άλλο από τη συναντετική υιοθέτηση μιας πολιτικής του ‘μέτρου’.

Σημειώσεις

¹ Ιδρύθηκε το 1873 και αποτέλεσε την πρώτη συνδικαλιστική έκφραση των Ελλήνων εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

² Την ίδια στιγμή, όμως, ο Αποστολόπουλος, εκφράζει την παραδοχή ότι δάσκαλοι, γυμνασιάρχες και επιθεωρητές εισάγουν στα σχολεία τους και μη εγκεκριμένα, τα οποία χαρακτηρίζουν ως «ελευθέρως εισαγόμενα βιβλία». Επίσης στους υπολογισμούς του δεν συμπεριλαμβάνονται τα βιβλία των αρχαίων ελληνικών, λατινικών και γαλλικών τα οποία δεν υπάγονται σε διαγωνισμό.

³ Πάντως, η αναφορά αυτή συμπίπτει σχεδόν απόλυτα με την άποψη του Θ. Αποστολόπουλου: «η πολυαριθμία των βιβλίων λοιπόν είναι το κύριον ελάττωμα του νόμου, το δημιουργήσαν την σημερινήν κατάστασιν. Αν ο αριθμός του απείρου περιορισθή εις τρία μόνον βιβλία [...] πάντα τα λοιπά ευκόλως θεραπεύονται άνευ μονοπωλίου».

⁴ Ενδεικτικά, σε εγκύλιο του προς τους γενικούς επιθεωρητές και επιθεωρητές στοιχειώδους εκπαιδεύσεως (13-7-1956) ο υπουργός Παιδείας Π. Λεβαντίς στηλιτεύει το γεγονός ότι «προβαίνουν εις την έκθυμον σύστασιν κυκλοφορούντων βιβλίων και περιοδικών» προς τους υφισταμένους τους και τους καλεί να περιοριστούν στην απλή κοινοποίηση των εγκρίσεων που χορηγεί το υπουργείο «άνευ ουδενός ιδιαιτέρου σχολίου ή συστάσεως». Τη σύσταση του υπουργείου την επικροτεί η ΔΟΕ και καλεί τους δασκάλους να «μη δέχωνται να τους γίνηται καμιά κράτηση εκ των αποδοχών των κατά τη μισθοδοσία για αντίτιμο βιβλίου». Η νόμιμη οδός για αγορά βιβλίων είναι αυτή του βιβλιοπωλείου και οποιοσδήποτε άλλος τρόπος «αποτελεί ψυχολογικόν εκβιασμό και πρέπει να καταγγέλλεται».

⁵ Ο ΟΕΣΒ μετονομάστηκε το 1963 σε Οργανισμό Έκδοσης Διδακτικών Βιβλίων.

⁶ Ας σημειωθεί ότι τόσο κατά τον εμφύλιο όσο και αργότερα εκτός Ελλάδας, το ΚΚΕ προσπάθησε να δώσει τη δική του απάντηση κυρίως στο ζήτημα της ιδεολογίας των σχολικών βιβλίων, χωρίς ωστόσο να αποφύγει τις ακρότητες.

⁷ Το ΠΑΣΟΚ, όχι μόνο νομοθέτησε ως κυβέρνηση την πολιτική του πολλαπλού βιβλίου το 1997, αλλά ανανέωσε την προσήλωσή του σε αυτήν την πολιτική. Ταυτόχρονα, όμως, συνυπολογίζοντας τις πρακτικές δυσκολίες που προέκυψαν εν τω μεταξύ, προσδιορίζει την εφαρμογή της στη βαθμίδα του λυκείου. Πιο συγκεκριμένα, στο προεκλογικό του πρόγραμμα (2000-2004) αναφέρεται ότι για τη βαθμίδα του λυκείου «εισάγεται ο θεσμός του πολλαπλού βιβλίου, όπου ο καθηγητής έχει πλέον επιλογή ανάμεσα σε 3 βιβλία για κάθε μάθημα».

Βιβλιογραφία

Επώνυμη

- Αποστολόπουλος, Θ. (1900), *To δίκαιον της πνευματικής ιδιοκτησίας*, Εν Αθήναις.
- Αποστολόπουλος, Θ. (1902), *To παιδευτικόν σύστημα*, Εν Αθήναις.
- Αποστολόπουλος, Θ. (1903), *Ti βιώσιν οι αριθμοί κατά τον μονοπώλιον των διδακτικών βιβλίων και τι δαπανά πραγματικώς έκαστος μαθητής κατά τον εν ισχύι νόμον BTΓ' του 1895 (συμφώνως προς τας επισήμους στατιστικάς του Υπουργείου της Παιδείας)*, Εν Αθήναις.
- Αποστολόπουλος, Θ., «Το μονοπώλιον των διδακτικών βιβλίων και η Κυβέρνησις. Τα μισά μέτρα», *Καιροί*, 16-1-1903.
- Γεδέων, Μ. (1976), *H πνευματική κίνησις του γενούς κατά τον ΙΙ^ο και ΙΙ^ο αιώνα*, Αθήνα, Ερμής.
- Γεωργούντζος, Π. (1968), «Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Δ', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα-Herder.
- Γεωργούντζος, Π. (1968) «Σχολικά βιβλία», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ε', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- [Δ.], «Κατά της βιβλιοκαπηλείας», *To Άστον*, 4-1-1903.
- Δούκας, Χρ. (2005), «Ευρωπαϊκές τάσεις στην παραγωγή, επιλογή και παροχή εκπαιδευτικού υλικού: συγκριτική επισκόπηση», [ΥΠΕΠΘ/Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:] *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: προβληματισμοί-δυνατότητες-προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Ζήτη.
- Καγκαλίδου, Ζ. (1999), *Εκπαίδευση και πολιτική: η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης.
- Καλαντζής, Κ. (2002), *H Παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Καμουλάκου, Ελ.: «Τα σχολικά βιβλία απρόσιτα για τους πτωχούς», *Ανγή*, 12-11-1958.
- Καψάλης, Αχ. Γ. & Χαραλάμπους, Δημ. Φ. (2008), *Σχολικά εγχειρίδια: θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Κυριακάτος, Χ. (1902), «Τα παρ' ημίν διδακτικά βιβλία», *Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαίδευσεως* (έτος Α', 1901-1902), Εν Αθήναις.
- Μαυρογένη, Στ. (2005), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και εθνικισμός στις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας (1991-2004)*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας (αδημ. διδ. διατριβή).
- Μποντίλα, Μ. (2003), «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν»: *H εκπαίδευση των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Παπαναστασίου, Π. (1880), «Εκθεσις επιθεωρήσεως των εν Πυλία, Μεσσήνη, και Ολυμπία δημοτικών σχολείων και γραμματοδιδασκαλείων (1880)», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τεύχ. 12.

- [Παπανούτσος, Ε. (1965)] Έλληνα δάσκαλε στα χέρια σου το μέλλον του τόπου (Ο λόγος του κ. Ε. Παπανούτσου στη ΛΖ' Γενική Συνέλευση), Διδασκαλικόν Βήμα, τεύχ. 573.
- Πολυμέρης, Γ. (1840), *Αντοσχέδιος διατριβή πραγματευομένη περί των γινομένων παράτινων λογίων και Υπαλλήλων της Κυβερνήσεως σφετερισμού επί της εκδόσεως των Διδακτικών βιβλίων, και αποτελούμενη προς τον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως Γραμματέα Κ. Θεοχάρην*, Εν Ερμουπόλει (Σύρου).
- Πολυμέρης, Γ. (1850), *Αντοσχέδιος διατριβή*, Εν Ερμουπόλει Σύρου.
- Πολυμέρης, Γ. (1855), *Διατριβή Ζ' (πραγματευομένη περί των μονοπωλείων των διδακτικών βιβλίων)*, Εν Ερμουπόλει Σύρου.
- Πυργιωτάκης, Ι. (1992), *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης.
- Psfidou, Ir. (2007), *International Trends and Implementation Challenges of Secondary Education Curriculum Policy: The case of Bulgaria*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2007 (Doctoral Dissertation).
- Τζήκας, Χρ.(1999), *I. Π. Κοκκώνης: ο Ρόλος του στη Θεμελίωση και τα Πρώτα Βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσιανάκας, Ε. (2007), *Η εικόνα των «άλλου» στα σύγχρονα τουρκικά αναλυτικά προγράμματα και σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και πολιτικής αγωγής της υποχρεωτικής εκπαίδευσης*, ΑΠΘ, (αδημ. διδ. διατριβή).
- [Φιλόδημος (1900)], «Τα διδακτικά βιβλία», *Εθνική Αγωγή*, 4, τεύχ. 1.
- Χριστιάς, Ι. (1972), «Τα διδακτικά βιβλία», *Παιδαγωγική Ηχώ*, 1, τεύχ. 4.
- [Ψ.]: «Οι συγγραφείς και εκδόται των βιβλίων (μία επιστολή εκ Βόλου)», *To Άστον*, 13-1-1903.

Ανώνυμη

- Αιτιολογική Έκθεσις (και σχέδιον νόμου περί σχολικών βιβλίων) (1893), *Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου «περί τροποποίησεως του ΓΣΑ' νόμου περί διδακτικών βιβλίων», *Εκπαιδευτικά νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό τον Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσεως Σ. Ε. Στάγι κατά Νοέμβριον του 1908.*
- Αιτιολογική έκθεσις προς την Βουλήν» (Ν. 3438/1927), Σιφναίος, Κ. (1927), *Πανδέκται νέων νόμων και διαταγμάτων, τόμ. Β'*, Εν Αθήναις.
- ΒΔ «Περί συστάσεως βιβλιοπωλείου εν τη Βασιλική Τυπογραφία», ΦΕΚ 13, 1836.
- «Γύρω από μια σύσταση», στο: *Διδασκαλικόν Βήμα*, τεύχ. 323, 1956.
- Διδασκαλικόν Βήμα*, τεύχ. 301, 1955.
- Διδασκαλικόν Βήμα*, τεύχ. 316, 1956.

Διδασκαλικόν Βήμα, τεύχ. 323, 1956.

Διδασκαλικόν Βήμα, τεύχ. 354, 1957.

Δύο υπομνήματα του Διδασκαλικού Συλλόγου (1887), *Πλάτων* [Σύγγραμμα περιοδικόν παιδαγωγικόν και φιλολογικόν εκδιδόμενον κατά μήνα, Εκ της τυπογραφίας της Β. Αυλής Ν. Ιγγλέση], τόμ. Θ' (τεύχ. Α', Β', Γ'), Εν Αθήναις.

Εθνικός διάλογος για την παιδεία: Προτάσεις επιτροπής ειδικών της Α/Θμιας και Β/Θμιας Εκπαίδευσης, [Αθήνα 1990].

Εισηγητική Έκθεσις (νόμου 952/1937), Κ. Σιφναίος (1937), *Πανδέκται νέων νόμων και διαταγμάτων*, τόμ. ΙΒ', Αθήναι.

«*Επιστολή*», *To Άστυ*, 30-12-1902.

«*Επιτροπή βιβλιεκδοτών παρά τω κ. Δηλιγιάννη*», *To Άστυ*, 10-1-1903.

«*Η εκπαίδευσις θα γυρίσει πολύ πίσω αν δεν σεβασθώμεν και δεν ασφαλίσωμεν το σημερινόν διδακτικόν βιβλίον*» (1932), *H φωνή των βιβλίου*, 2, τεύχ. 10.

«*Η επιλογή των βοηθητικών βιβλίων*» (1948), *Διδασκαλικόν Βήμα, τεύχ. 89.*

«*Η κυκλοφορία των βοηθητικών βιβλίων*» (1950), *Διδασκαλικόν Βήμα, τεύχ. 130.*

Μεταρρύθμισις και Ανόρθωσις. Ανάλυσις πολιτικού προγράμματος, Εν Αθήναις 1899.

[*Νέα Δημοκρατία* (1989)] *Πρόγραμμα για την παιδεία, Γραμματεία Προγράμματος.*

Νόμος ΓΣΑ' Περί διδακτικών βιβλίων, ΦΕΚ 60, 1907.

Νόμος 952 Περί ιδρύσεως Οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κτλ. βιβλίων, ΦΕΚ 469, 1937.

Ο κος Πρωθυπουργός και το μονοπάλιον των βιβλίων», *Ακρόπολις*, 24-12-1902.

Ολοκληρούνται η πραγματική δωρεάν Παιδεία» (1970), *Διδασκαλικόν Βήμα, τεύχ. 676.*

[*ΠΑΣΟΚ:*] *Το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Οι Προτάσεις μας / Οι Δεσμεύσεις μας (2000-2004).*

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (Εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904) (1904), *Εν Αθήναις, Εστία.*

«*Τα διδακτικά βιβλία*», *To Άστυ*, 20-1-1903.

«*Το ζήτημα του μονοπάλιον των βιβλίων*», *To Άστυ*, 11-1-1903.

«*Το μονοπάλιον των βιβλίων. Η γνώμη του κ. Θεοδ. Αποστολοπούλου*», *Αθήναι*, 8-1-1903.

[*ΥΠΕΠΘ 1998*] *Μεταρρυθμίζοντας την Παιδεία (Οκτώβριος 1996-Οκτώβριος 1998).*

Υπόμνημα περί διδακτικών βιβλίων συνταχθέν μεν υπό Θεοδ. N. Αποστολοπούλου ως εισηγητού, υποβληθέν δε τω πρωθυπουργῷ κ. Χαρ. Τρικούπῃ υπό επιτροπείας των συγγραφέων, Εν Αθήναις 1894.

Υπόμνημα των βιομηχάνων και επαγγελματιών της βιβλιεμπορίας προς τον Βασιλέα, την Βουλήν και την Κυβέρνησιν. Κατά τον μονοπάλιον των διδακτικών βιβλίων, Εν Αθήναις 1903.

ABSTRACT

The school textbooks in Greece and the ‘policies of the extremes’

This article deals with the three policies for school textbooks which have been pursued in the neo hellenic state, ever since its establishment. These are the state monopoly policy, the free competition policy and the regulatory state interventionist policy. The article also presents the theoretical basis for each policy, the targeted objects, the negative incidents accompanying their implementation, and their educational and social consequences. Following this examination over time, one may conclude that the policies which ultimately prevailed in Greece, including the policy implemented from 1937 to date, were extremist. Though today’s “one-and-only-book” policy is considered to be outdated, at the same time, the possible adoption of policies which would have involved the market more, gives rise to concern, as the supervisory and control functions of the neo hellenic state continue to be inherent with striking shortcomings.